

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Сальнікова Світлана Анатоліївна

УДК [316:303.2]:2

**ОБҐРУНТУВАННЯ ВИМІРЮВАННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕЛІГІЙНОСТІ
У КІЛЬКІСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук, доцент
ГОРБАЧИК Андрій Петрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри методології та методів
соціологічних досліджень

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Паніотто Володимир Ілліч,
Київський міжнародний інститут соціології,
генеральний директор

кандидат соціологічних наук
Паращевін Максим Анатолійович,
Інститут соціології НАН України, м. Київ,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться «28» січня 2011 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, Україна, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 314.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, Україна, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розісланий «___» грудня 2010 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради



Ю. О. Тарабукін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом кількість емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення релігійності, зростає. В більшості таких досліджень вивчають зумовленість релігійності певними соціально-демографічними факторами (вік, стать), кількісні параметри релігійних спільнот, соціально-економічні характеристики (рівень освіти, соціально-економічний статус) представників таких спільнот тощо. При цьому дослідження дають важливу інформацію про загальну картину релігійності суспільства, про його конфесійну структуру, проте здебільшого є описовими. Для таких досліджень часто достатньою є досить спрощена концептуалізація релігійності та відповідний інструментарій для вимірювання цієї характеристики. В той же час є як теоретична, так і практична потреба в більш глибокому вивченні релігійності та пов'язаних із нею феноменів. Такого типу дослідження мають на меті не тільки опис, але й пояснення чи прогнозування розвитку соціальних процесів, певним чином пов'язаних із релігійністю. Тоді емпіричні дослідження за необхідністю мають спиратися і на більш розвинуту концептуалізацію відповідного поняття, і на більш складні вимірювальні схеми, які в свою чергу потребують всебічного обґрунтування. Такого гатунку концептуалізація та побудова відповідних вимірювальних моделей значною мірою спираються на теоретичний доробок сучасної соціології релігії.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій, в першу чергу засобів фіксації та передачі інформації, має наслідком появу тенденції до зниження комунікаційних бар'єрів не тільки між окремими людьми, але й між культурами, народами, суспільствами. Така інтенсифікація комунікаційних зв'язків в світі призводить до глобалізаційних проявів і у сфері релігії (Р. Робертсон, П. Беер, Е. Кельнер, К. Ван Керсберген). В той же час, окрім глобалізаційних процесів, актуальними залишаються процеси секуляризації (П. Бергер) та приватизації (Т. Лукман) релігії. Необхідно зазначити, що теорії глобалізації релігії зосереджуються на вивченні суспільних функцій релігії, часто шляхом проведення порівняльних досліджень у різних країнах, в той час, як процеси секуляризації та приватизації релігії в основному вивчаються в рамках християнства, зокрема у Західній Європі. Продуктивним та перспективним є застосування у вивченні релігійності теорії раціонального вибору, що створює можливості дослідження індивідуальної релігійності, вивчення малих релігійних спільнот, рухів та деномінацій, їх функцій та впливу на життя як індивіда, так і громади (Р. Старк). Актуальність вивчення релігійності як певної властивості індивіда зумовлена також тим, що останнім часом релігія все більше витісняється саме в приватну сферу, де відбувається певне поєднання традицій різних релігій та культур.

Таким чином, зростаючий інтерес до дослідження сучасного стану релігійності можна пояснити наступними тенденціями:

- появою та досить широким розповсюдженням міжнародних порівняльних дослідницьких проектів, що охоплюють групи країн, в яких домінують різні конфесії та різні церкви;
- виникненням у світі нових релігійних рухів, появою та розповсюдженням нових форм прояву релігійності;
- розглядом релігійності як фактору, що пояснює не тільки поведінку людей, але й окремі важливі соціальні феномени та процеси.

Вивчення різних аспектів релігійності, використання фактору релігійності для пояснення різних процесів та опису різноманітних соціальних феноменів має наслідком застосування різних концептуалізацій цього поняття, що відрізняються одне від іншого не тільки особливостями інтерпретації, але й навіть розмірністю.

Таким чином **наукова проблема**, на вирішення якої спрямована робота, полягає у необхідності побудови всебічно обґрунтованих інструментів вимірювання релігійності як властивості індивіда з урахуванням її культурних особливостей, що дозволить залучити цю властивість до емпіричного опису, пояснення та інших форм вивчення в рамках сучасних емпіричних, в тому числі і порівняльних, досліджень широкого спектру соціальних феноменів та процесів. Такого роду вимірювальні інструменти, що ґрунтуються на різних концептуалізаціях релігійності, мають спиратися також на різні системи взаємопов'язаних індикаторів. Ці індикатори залежать не тільки від культурно-прийнятних сучасних форм прояву релігійності в тому чи іншому суспільстві або соціальній групі, але й від конфесії. Саме тому система первинних індикаторів (наприклад, в масовому опитуванні мова може йти про безпосередні питання опитувальника) потребує постійної уваги дослідника, вимагає постійного удосконалення, а отже, і обґрунтування. Така система первинних індикаторів має стати базою для побудови комплексних індексів, що є окремими вимірами складного (тобто такого, що має свою певну внутрішню структуру) концепту і в свою чергу можуть розглядатися як певні показники релігійності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження не пов'язане з виконання планових науково-дослідних тем кафедри та факультету.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад концептуалізації та методико-інструментальних процедур вимірювання показників релігійності в кількісних соціологічних дослідженнях. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- розглянути зв'язок між поняттями релігії та релігійності, виокремити та сформулювати такі визначення цих понять, що є придатними для використання в кількісному емпіричному соціологічному дослідженні;

- змістовно впорядкувати та узагальнити основні підходи до концептуалізації релігійності, що мають результатом представлення цього поняття як складного багатовимірного концепту;
- класифікувати різні підходи до вимірювання релігійності в залежності від цілей, генеральної сукупності та аналітичних завдань емпіричного соціологічного дослідження;
- на основі сформульованого визначення представити релігійність як складний концепт та виділити відповідні виміри (структурні компоненти) цього концепту;
- спираючись на представлену концептуалізацію релігійності запропонувати відповідні вимірювальні моделі для цього концепту та розробити схеми обґрунтування запропонованого вимірювального інструменту;
- з урахуванням культурної залежності та цілей емпіричного дослідження сформулювати систему емпіричних індикаторів для вимірювання різних компонентів релігійності;
- продемонструвати застосування розробленої схеми обґрунтування вимірювального інструменту для валідизації запропонованого інструменту для цілей конкретного емпіричного дослідження та перевірки ретестової надійності цього інструменту;
- показати шляхи перевірки конструктної та зовнішньої валідності побудованих вимірювальних інструментів.

З урахуванням поставлених задач **об'єкт** дисертаційної роботи визначається як показники релігійності в кількісному емпіричному соціологічному дослідженні.

Предметом дослідження виступає обґрунтування методик вимірювання показників релігійності у кількісних соціологічних дослідженнях.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань у роботі використано низку загальнонаукових та специфічно соціологічних **методів дослідження**. Зокрема, при здійсненні концептуалізації та виокремленні визначень основних понять використовувалися методи системного аналізу. При аналізі валідності та надійності розроблених вимірювальних моделей та схем використовувалися такі методи багатовимірного статистичного аналізу емпіричних даних як кореляційний аналіз, факторний аналіз, аналіз рівняння регресії, аналіз надійності адитивних індексів.

Емпіричну базу дослідження складають дані трьох соціологічних опитувань, проведених дисертантом за власною методикою. Опитування на тему «Релігійна та національна толерантність студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки» проводилося двічі: у квітні–травні та жовтні–листопаді 2009 року. З генеральної сукупності, яку становили студенти I–IV курсів денної форми навчання ВНУ імені Лесі Українки, до вибіркової було відібрано 100 студентів методом систематичного відбору з випадковим початком (такою

є мінімальна вимога факторного аналізу щодо кількості спостережень). З метою підсилення варіативності змінних віку, освіти й віросповідання та з урахуванням пілотного характеру даних досліджень обсяг вибірки був доповнений респондентами відповідних категорій в розмірі 36 % від загальної кількості. Таким чином, загалом вибірка не є репрезентативною, що в принципі не заперечує можливості проведення апробації методики, обґрунтування якої дозволяє представити відповідні результати на репрезентативній підвибірці з помилкою у 0,08. Результати попередніх досліджень втретє пройшли апробацію на даних емпіричного соціологічного дослідження «Релігійність лучан»; генеральною сукупністю тут є жителі міста Луцьк віком від 18 до 65 років, вибіркова сукупність обсягом у 404 особи була сформована за допомогою систематичного методу у три етапи: на першому – виокремлено райони міста (страти) зі списку виборчих діляниць, на другому – вулиці у кожному районі зі списку всіх вулиць, впорядкованих в алфавітному порядку, на третьому – реалізовувався квотний відбір за статтю, віком і освітою з попереднім покроковим відбором квартир у будинках з непарним номером (крок дорівнює чотирьом). Польовий етап дослідження проходив у травні 2010 року; помилка репрезентативності становить 0,05.

У дисертаційному дослідженні отримано результати, які мають наступні елементи **наукової новизни**:

1. Вперше у вітчизняній соціології у визначенні поняття релігійності застосовано трьохкомпонентний підхід, в межах якого виокремлені когнітивні, поведінкові та емоційно-мотиваційні компоненти релігійності, що дозволяє розглядати релігійність як індивідуальну характеристику. В результаті аналізу існуючих підходів до визначення поняття «релігійність» запропоновано наступне його визначення: «релігійність – це суб'єктивна якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння»;

2. Вперше визначено структуру сукупності показників релігійності, в якій запропоновано виділяти показники внутрішньої та зовнішньої релігійності, продемонстрована емпірична обумовленість такої структури;

3. Вперше у вітчизняній соціології розкрита відмінність методологічних підходів до емпіричного вивчення релігії та релігійності в соціологічних дослідженнях, на основі чого виділені дві конкуруючі дослідницькі стратегії вивчення цих феноменів – узагальнена та специфічна.

4. На основі результатів аналізу концептуальної схеми поняття «релігійність» доведена застосовність методу факторного аналізу для побудови та обґрунтування якості вимірювальної моделі релігійності в емпіричних кількісних соціологічних дослідженнях;

5. Вперше розроблений специфічний підхід вимірювання релігійності, який базується на багаторазовому поетапному застосуванні факторного аналізу.

На першому етапі однофакторне рішення застосовується для оцінювання внутрішньої узгодженості кожної окремої компоненти концепту, побудованої як адитивний індекс на основі логічно відібраних індикаторів. На другому етапі факторний аналіз застосовується до побудованих у вигляді адитивних індексів компонентів з метою з'ясування їх узгодженості та обґрунтування їх приналежності до одного концепту. На третьому етапі застосовується комплексне багатфакторне рішення для остаточного з'ясування зв'язків між первинними індикаторами та виділеними структурними компонентами релігійності.

6. Вперше обґрунтовано вимірювання показників релігійності у кількісних емпіричних соціологічних дослідженнях в рамках відповідних багаторівневих моделей із подальшим переходом до обчислення адитивних індексів. Це поліпшує можливості здійснення порівняльного аналізу релігійності для різних підвбірок, а також оцінювання релігійності на різних рівнях її прояву.

Практичне значення одержаних результатів. Представлені в роботі вимірювальні моделі релігійності та методичні рекомендації по застосуванню методів кількісного аналізу до вимірювання та аналізу показників релігійності мають практичну цінність для соціологів, що займаються емпіричними соціологічними дослідженнями, зокрема, вивченням стану релігійності, релігійної ситуації, процесів секуляризації та соціального конфлікту і особливо для тих, хто досліджує релігійність як фактор впливу на різні соціальні процеси та соціальні феномени у сучасному суспільстві.

Результати дисертаційного дослідження можна використовувати для читання курсів з методології та методів емпіричних соціологічних досліджень, з теорії та практики вимірювання в соціології, з аналізу даних емпіричних соціологічних досліджень, з соціології релігії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою автора. Основні результати дослідження та положення наукової новизни отримані без співавторства, відповідні статті написані автором особисто (самостійно), ті, що стосуються обґрунтування¹ дотичної методики, – у співавторстві.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на наукових конференціях: (1) I Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна релігійність: зміст, стан, тенденції» (13–14 березня 2007), Волинський національний університет імені Лесі Українки. Тема виступу: «Вимірювання релігійності як об'єкт наукового аналізу»; (2) II Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна релігійність: зміст, стан, тенденції» (13–14 березня 2008), Волинський національний університет імені Лесі Українки. Тема виступу: «Методологічні

¹ Оскільки саме обґрунтування є однією з головних цілей дисертаційного дослідження, то автор посилається також на свій досвід побудови та валідації методики вимірювання інших показників, побудованої у співавторстві за схожою технологією.

засади вимірювання релігійності»; (3) V Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій» (16–17 травня 2008 року), Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Тема виступу: «Ознаки релігійності як соціологічна проблема»; (4) II Міжнародний львівський соціологічний форум «Багатовимірні простори сучасних соціальних змін» (30–31 травня 2008 року), Львівський національний університет імені Івана Франка. Тема виступу: «Основні підходи до вимірювання релігійності»; (5) I Конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (15–17 жовтня 2009 року), Харківський національний університет імені Василя Каразіна. Тема виступу: «Валідизація оцінювання студентами якості викладання у вищих закладах освіти»; (6) VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни» (4 грудня 2009 року), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут соціології НАН України. Тема виступу: «Місто кризь призму соціального самопочуття»; (7) Міжвузівський науково-практичний семінар «Проблеми соціокультурної ідентичності – 2» на тему «Людина в соціокультурних процесах початку XXI ст.», Волинський національний університет імені Лесі Українки. Тема виступу: «Соціокультурний вимір релігійності лучан». А також на методологічних семінарах кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, на семінарах кафедри соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки (за місцем роботи дисертанта) та семінарах проекту «Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження для удосконалення викладання соціології» (Берегове, 6–20 вересня 2009; Київ, 2–4 квітня 2010; Берегове, 5–19 вересня 2010).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у одинадцяти публікаціях, з них п'ять – у фахових виданнях, одна з яких у співавторстві з Т. П. Ліщук-Торчинською (автору дисертації належить дизайн проведеного дослідження, обґрунтування методики, аналіз даних).

Структура дисертації відповідає меті і послідовності вирішення поставлених завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (14 сторінок, 152 позиції, з них 70 – іноземними мовами), додатків (54 сторінки). Загальний обсяг дисертації – 193 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтована актуальність та представлений ступінь наукового опрацювання теми дисертації, сформульовано мету і завдання роботи, визначено

об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, його методологічну базу, розкрито наукову новизну та практичну значущість результатів, наведено дані про їх апробацію.

У **першому розділі** дисертації «Методологічні засади вимірювання показників релігійності у кількісних соціологічних дослідженнях» поданий огляд як основних класичних концепцій соціології релігії (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Н. Луман, Р. Мертон та ін.), так і сучасних теорій (Б. Вілсон, П. Бергер, Р. Белла, Т. Лукман, Х. Казанова, Р. Старк та ін.), що приділяють особливу увагу процесам секуляризації, глобалізації, приватизації, реприватизації релігії та спираються на теорію раціонального вибору. Розглянуті також теоретико-соціологічні проблеми співвідношення таких понять як «релігія» та «релігійність».

Встановлено, що соціологічне визначення релігії має сенс лише в контексті більш загального поняття релігії, що представляє людський (а не лише суспільний) феномен, який поєднує соціальну, культурну та індивідуальну системи в деяке значиме змістовне ціле. Здійснено змістовне розрізнення релігійності як особистісно-суб'єктивного та як соціально-колективного явищ. Зафіксовано, що в рамках дисертаційного дослідження основна увага буде приділена вимірюванню суб'єктивної релігійності на рівні індивіда.

На основі аналізу доробку як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників в розділі представлено визначення, що є базовим для подальшої роботи в межах дисертаційного дослідження: «Релігійність – це суб'єктивна якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння». На основі такого визначення проведена концептуалізація та запропонована операціоналізація, в рамках якої виділені наступні компоненти визначеного концепту: емоційно-мотиваційний, когнітивний (раціональний), поведінковий, оціночно-рефлексивний. Для кожного компоненту представлена відповідна система емпіричних індикаторів.

В кінці розділу у якості частини загального висновку зазначено, що, не зважаючи на наявність значного за обсягом як теоретичного, так і емпіричного доробку у вивченні окремих сторін релігійності, актуальною залишається побудова обґрунтованих процедур вимірювання показників релігійності у кількісних емпіричних соціологічних дослідженнях. Зокрема, потребують особливої уваги вивчення узгодженості теоретичної та емпіричної моделей феномена, розробка та вдосконалення статистичних методик вимірювання складного концепту релігійності та вивчення взаємозв'язків між окремими компонентами концепту.

В **другому розділі** роботи «Методологія багатокритеріального дослідження релігійності» представлено основні підходи до вимірювання релігійності, розроблені західними науковцями. Встановлено, що автори розробляли концепції з

позицій розгляду релігійності як деякого особистісно-суб'єктивного явища (найвідомішою є концепція Г. Оллпорта, а також ряд похідних від неї, що також розглядають природу релігійності з позиції її двовимірності) або як соціально-колективного явища (концепції Ч. Глока та Р. Старка, Дж. Фаулькнера та Г. Діджонга, М. Кінга та Р. Ханта, Р. Вітноу, М. Йінгера, Р. Уімберлея та ін.). Найбільш прийнятним для дослідження релігійності в соціології вважається підхід з позиції «соціально-колективного явища», в межах якого також виділяють кілька напрямів. Перший – і найбільш поширений – це вимірювання церковного типу релігійності, в основі якого лежить концепція Ч. Глока та Р. Старка, а також ряд адаптацій цього напрямку до певних віросповідань. Другий напрям об'єднує дослідження форм прояву релігійності, відмінних від традиційних (найбільш відомими з таких є дослідження Р. Вітноу, М. Йінгера, Р. Уімберлея). Перший напрям спирається на техніку виділення в процесі аналізу різних релігійних груп, в той час як у дослідженнях другого напрямку зусилля дослідника спрямовані на виділення різних світоглядних груп. Але в обох випадках відповідна техніка побудови типологій також потребує обґрунтування.

В усіх розглянутих підходах до вимірювання релігійності спільним є те, що релігійність розглядається як багатовимірний концепт, тобто такий, що складається з кількох компонентів, а отже має свою внутрішню структуру. Кількість компонентів (розмірність) варіює від одного підходу до іншого. Різними є й інтерпретації компонентів. До того ж важливим залишається питання вибору первинних індикаторів та побудови обґрунтованих схем вимірювання відповідних компонентів.

І визначення компонентної структури (кількості і змісту компонентів концепту), і вимірювальні схеми для кожного компоненту (включаючи первинні індикатори) залежать від конфесії, залежать від культури. Отже, інструмент вимірювання повинен адаптуватися, модифікуватися та відповідно обґрунтовуватися не тільки в порівняльних міжнародних дослідженнях, але й в дослідженнях, проведених в різних регіонах та/або в різний час в межах однієї країни. Досліднику необхідно, як зазначав в своїх роботах Ч. Глок, звертати увагу і на змістовну інтерпретацію кожної з компонентів концепту і на взаємозв'язки між окремими компонентами. Це за необхідності вимагає переходу від простих описів окремих вимірів концепту до пошуку і пояснення механізмів логічних та причинних зв'язків між вимірами, що має спиратися на значний теоретичний аналіз. Все це в сукупності має складати основу побудови схем пояснення впливу релігійності або ж окремих її компонентів на різні соціальні феномени та на розвиток соціальних процесів.

Дві стратегії вивчення релігійності, узагальнена та специфічна, не тільки не виключають, але й за певних умов можуть доповнювати одна одну. Тим не менш можна виділити класи дослідницьких задач, що їх більш доцільно та

ефективно розглядати саме в рамках певної стратегії. Узагальнена стратегія, в рамках якої релігійність розглядається як концепт унітарний, позбавлений внутрішньої структури, є більш ефективною (1) при вивченні ставлення до релігії та релігійних установ, (2) при вивченні сукупності цінностей та норм, до якої включена релігія, (3) при вивченні різних проявів ставлень до релігії та різних форм прояву релігійності, (4) при розгляді релігійності як одного з потенційних конкуруючих пояснень певного феномену (пояснень поведінки певної залежної змінної). Специфічна (деталізована) стратегія, в рамках якої релігійність розглядається як складний концепт зі своєю внутрішньою структурою, є більш доцільною тоді, коли (1) вивчаються альтернативні стилі релігійної поведінки в межах однієї конфесії або ж коли (2) розглядаються детермінанти, кореляти та наслідки різних аспектів релігійності. Необхідно зазначити, що вибір тієї чи іншої стратегії розгляду релігійності визначається не вибором між простими та складними методами аналізу, а диктується цілями дослідження та залежить від змісту сформульованих дослідницьких питань та від структури висунутих дослідницьких гіпотез. В кінці розділу зазначається, що подальші зусилля в дисертаційній роботі будуть значною мірою спрямовані на розробку специфічної стратегії, що передбачає розробку вимірювальних моделей в межах багатовимірної моделі релігійності.

В **третьому розділі** роботи «Побудова та обґрунтування вимірювальної моделі поняття «релігійність»» представлена графічна схема, яка узагальнює результати концептуалізації релігійності, здійснені в першому розділі. Аналіз цієї схеми, її структурна подібність до схеми вимірювання (виділення) латентних змінних (однієї або кількох) на основі аналізу їх взаємної кореляції методом факторного аналізу (ФА), є одним з важливих аргументів на користь побудови вимірювальної моделі багатокомпонентного складного концепту релігійності на основі застосування саме методу ФА. Для ефективного застосування ФА до дворівневої концептуальної схеми зв'язків між індикаторами, компонентами (перший рівень) та власне концептом (другий рівень) пропонується поетапне застосування ФА. На першому етапі ФА застосовується до всієї сукупності індикаторів з метою з'ясувати структуру цієї сукупності та виділити ті індикатори, що пов'язані із одним і тим самим виміром концепту. На другому етапі ФА застосовується для отримання однофакторних рішень і обґрунтування валідності та надійності адитивних індексів, побудованих для груп змістовно взаємопов'язаних індикаторів, виділених на попередньому етапі. На третьому етапі ФА знову застосовується для всієї сукупності індикаторів і в отриманому багатфакторному рішенні вивчаються взаємозв'язки між окремими індикаторами та кожною компонентою релігійності.

Аналіз надійності проводився як в межах моделі аналізу взаємної зкорельованості індикаторів (модель альфа-Кронбаха), так і в рамках ретесту (повторних замірів на тій самій вибірці із подальшим аналізом змін). Ретестова методика була застосована з огляду на те, що релігійність має бути досить

стійкою індивідуальною властивістю, що не зазнає значних змін протягом нетривалого часу за умови відсутності стресів та потрясінь. Аналіз взаємної кореляції індикаторів, пов'язаних із кожним конкретним компонентом концепту, дає можливість будувати відповідні адитивні індекси. Ретестова надійність інструменту вимірювання перевірялася двічі в межах емпіричних соціологічних досліджень студентів Волинського національного університету та жителів м. Луцьк. Результати такої перевірки мали наслідком незначне уточнення моделі, але не мали суттєвого впливу на результат.

Обґрунтування інструменту вимірювання включає також етап встановлення валідності. Зокрема, на емпіричних даних двох досліджень перевірялося теоретично обґрунтоване та підтвержене в роботах інших науковців припущення про доцільність та можливість розгляду двох узагальнених груп вимірів (компонентів) релігійності – внутрішня релігійність та зовнішня релігійність. В роботі показано домінування компонентів внутрішньої релігійності (віра, мотивація) як таких, що відображають неінструментальний характер релігійності. В межах перевірки попередніх припущень була встановлена відсутність статистичного зв'язку між конфесійною належністю та іншими компонентами релігійності через привнесення у відповідну змінну конфесійної приналежності, окрім релігійної, також значної частки культурної ідентифікації.

В цілому ж перевірка валідності запропонованої схеми вимірювання включає також аналіз змістовної, критеріальної та конструктної валідності. Змістова валідність інструменту забезпечувалася шляхом коректної операціоналізації, здійсненої в Розділі 1, та емпіричним відбором (на основі аналізу кореляцій) індикаторів для кожного виміру релігійності у двох хвилях дослідження на вибірці студентів.

З метою перевірки критеріальної валідності до інструментарію було внесено питання стосовно самооцінки власної релігійності. Відповідна змінна інтерпретувалася як показник суб'єктивної релігійності. Між адитивними індексами, кожен з яких представляє певний компонент концепту релігійності, та показником суб'єктивної релігійності були зафіксовані досить високі та статистично значущі коефіцієнти кореляції (коефіцієнти кореляції мають значення 0,5–0,6 і є статистично значущими на рівні 0,05). Сукупно всі індекси (компоненти концепту) пояснюють близько 50 % дисперсії такого показника суб'єктивної релігійності.

З метою встановлення конструктної валідності аналізувалися кореляції між окремими компонентами релігійності та соціально-демографічними показниками (стать, вік, освіта), соціальним самопочуттям тощо. Зокрема, встановлена відсутність статистичної залежності між статтю та релігійною поведінкою, а також між віком та рівнем віри. В той же час рівень освіти корелює зі знанням догм і повчань та поведінкою, а ось сила віри і мотивація в різних освітніх групах є однаковою. Загалом між релігійністю та соціальним статусом і матеріальним становищем залежності немає, але ті, хто мають низький соціальний

статус, більше вірять у різного роду надприродні реалії, при цьому така тенденція від рівня освіти не залежить. Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що запропонована багаторівнева модель вимірювання релігійності є надійною та валідною.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, пов'язане з необхідністю побудови обґрунтованих інструментів вимірювання релігійності, що дозволяє залучити вказану властивість до емпіричного опису, пояснення, тощо в рамках сучасних прикладних, в тому числі й порівняльних, досліджень широкого спектру соціальних феноменів і процесів з урахуванням їх культурних особливостей. Загалом виконане та викладене у тексті дисертації дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Обидва поняття – і релігія, і релігійність – використовують як базові концепти при емпіричному вивченні феномену релігії соціологічними засобами. Релігійність відрізняється від релігії (як поняття) тим, що розглядається не лише як унітарний концепт, а скоріше як такий, що має внутрішню структуру, а тому потребує обов'язкової концептуалізації.
2. Є ряд підходів до концептуалізації релігійності, які представляють це поняття як складний багатовимірний концепт. Ці підходи можна поділити на такі, що розглядають релігійність або з позиції особистісно-суб'єктивного явища, або з позиції соціально-колективного явища, остання також має два напрями: перший – вивчення церковного типу релігійності в рамках конкретного віросповідання, другий – вивчення форм прояву релігійності, відмінних від традиційної або церковної.
3. Відповідно кожен з підходів має свою сферу застосування (або клас задач для вирішення). Зокрема, в залежності від цілей, генеральної сукупності та аналітичних завдань емпіричного соціологічного дослідження можна виокремити дві стратегії вивчення релігійності – узагальнену і специфічну – які є як окремими дослідницькими стратегіями, так і взаємодоповнюючими. Узагальнений підхід більш ефективний при вивченні (1) ставлення до релігії та релігійних установ, (2) сукупності цінностей та норм, до якої включена релігія, (3) різних проявів ставлень до релігії та різних форм прояву релігійності, при розгляді (4) релігійності як одного з потенційних конкуруючих пояснень певного феномену. Тоді специфічний підхід є більш доцільним, коли (1) вивчаються альтернативні стилі релігійної поведінки в межах однієї конфесії або ж коли (2) розглядаються детермінанти, кореляти та наслідки різних аспектів релігійності.

4. Релігійність може розглядатися як унітарний концепт (узагальнена стратегія аналізу релігійності) та як багатовимірний концепт (специфічна стратегія). В другому випадку релігійність можна визначити як суб'єктивну якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння, а тому представити як концепт, що має наступну структуру: когнітивну, поведінкову та емоційно-мотиваційну складові. Опираючись на такий підхід, можна виділити чотири компоненти – релігійна віра, релігійне знання, релігійна поведінка, релігійна мотивація.
5. Результат концептуалізації релігійності можна представити у вигляді графічної схеми, подібність якої до схеми вимірювання латентних змінних методом факторного аналізу дозволяє використати останній (1) як інструмент побудови або уточнення вимірювальних моделей кожної компоненти та (2) як засіб верифікації внутрішньої структури концепту. В обох випадках метод факторного аналізу дав змогу уточнити змістовне наповнення кожної складової компоненти і довести одновимірність відповідної системи індикаторів, а отже, забезпечити можливість побудови адитивних індексів на основі обґрунтованих вимірювальних моделей.
6. З урахуванням культурних особливостей та з метою розв'язання наукової проблеми дисертаційного дослідження була виділена система первинних індикаторів, яка забезпечила основу формування окремих вимірів складного концепту; на базі кожної системи емпіричних індикаторів було побудовано відповідний адитивний індекс. Зокрема, індекс релігійної віри представлено сімома емпіричними індикаторами, індекс релігійного знання – трьома, індекс релігійної поведінки – одинадцятьма, індекс релігійної мотивації – сімома.
7. Представлена вимірювальна модель для чотирьохкомпонентної структури релігійності є обґрунтованою. Зокрема, з метою уникнення впливу вибірки та деяких особливостей методу ФА (наприклад, таких, що стосуються шкал вимірювання емпіричних індикаторів) усі процедури повторно виконувалися на трьох масивах даних. Аналіз надійності є підтвердженням як стійкості результату, так і узгодженості усіх індикаторів, які змістовно покривають кожен вимір релігійності.
8. Перевірена критеріальна валідність шляхом встановлення зв'язку між адитивними індексами як способом непрямого вимірювання релігійності та суб'єктивною релігійністю: коефіцієнти кореляції значущі на рівні 0,05 і становлять 0,5–0,6 в усіх випадках. Конструктну валідність перевірено шляхом встановлення зв'язку між змінними, побудованими у вигляді адитивних індексів, та іншими незалежними змінними, зокрема, соціально-демографічними. Надійність даних перевірялась

двічі шляхом реалізації ретестової методики, надійність відповідного вимірювального інструменту – за допомогою аналізу надійності для даних кожного емпіричного дослідження.

Загалом доведено, що багаторівнева модель вимірювання релігійності є надійною та валідною; перевага її застосування у кількісних соціологічних дослідженнях полягає у можливості побудови адитивних індексів – показників релігійності, що відкриває нові перспективи щодо емпіричного вивчення певних соціальних феноменів та процесів із залученням релігійності як їх важливої складової в рамках кількісних соціологічних досліджень.

Згідно результатів дисертаційного дослідження висновкуємо, що багаторівневе моделювання як специфічна стратегія вимірювання релігійності є новітнім напрямом в розвитку теоретичної та емпіричної соціології, джерелом розвитку якого є використання математичних методів, що дають змогу подати результат у кількісно аналізованій формі з метою розширення можливостей кількісних порівнянь систематичних досліджень релігійних явищ та залучення одержаних результатів до вивчення взаємозалежностей між різними соціальними показниками. Розвиток окресленого напрямку базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У наукових фахових виданнях:

1. Сальнікова С. А. Алгоритм систематичного відбору з випадковим початком: наукове обґрунтування та практична доцільність / С. А. Сальнікова // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 251–256.
2. Сальнікова С. А. Методичні особливості організації і проведення загальноуніверситетського соціологічного дослідження «Викладач очима студентів» / С. А. Сальнікова, Т. П. Ліщук-Торчинська // *Соціологічні дослідження сучасного суспільства. Методологія, теорія, методи*. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 800. – С. 172–177.
3. Сальнікова С. А. Багаторівневе моделювання як аналітична стратегія вимірювання релігійності / С. А. Сальнікова // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Вип. 16. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 222–229.
4. Сальнікова С. А. Конструювання змісту, особливостей та рівнів вимірювання релігійності (за даними емпіричного соціологічного дослідження) / С. А. Сальнікова // *Укр. соціум*. – 2010. – № 4 (35). – С. 108–119.
5. Сальнікова С. А. Аналіз багатовимірної моделі вимірювання релігійності (за даними емпіричного соціологічного дослідження) / С. А. Сальнікова // *Грані*. – 2010. – № 6 (74). – С. 129–134.

В інших виданнях:

6. Сальнікова С. А. Вимірювання релігійності як об'єкт наукового аналізу / С. А. Сальнікова // Сучасна релігійність : зміст, стан, тенденції : наук. видання. – Луцьк, 2007. – С. 76–80.
7. Сальнікова С. А. Основні підходи до вимірювання релігійності / С. А. Сальнікова // Наук. студії Львів. соціологічного форуму «Багатовимірні простори сучасних соціальних змін» : зб. наук. пр. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 250–255.
8. Сальнікова С. А. Ознаки релігійності як соціологічна проблема / С. А. Сальнікова // Проблеми розвитку соціологічної теорії : соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій : зб. наук. пр. V Всеукр. наук.-практ. конф. (16–17 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 497–506.
9. Сальнікова С. А. Методологічні засади вимірювання релігійності / С. А. Сальнікова // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : зб. наук. пр. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – № 28. – С. 137–143.
10. Сальнікова С. А. Валідизація оцінювання студентами якості викладання у вищих закладах освіти / С. А. Сальнікова, Т. П. Ліщук-Торчинська // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доп. учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України (15–17 жовт. 2009 р.). – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 82.
11. Сальнікова С. А. Релігійні практики як складова вимірювання релігійності (за даними емпіричного соціологічного дослідження) / С. А. Сальнікова // Цінності пострадянських та європейських суспільств : діалог через кордони : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 жовт. 2010 р.). – Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, друкарня «Люкс». – С. 205–209.

АНОТАЦІЯ

Сальнікова С. А. Обґрунтування вимірювання показників релігійності у кількісних соціологічних дослідженнях. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2011.

Дисертаційна робота присвячена розробці обґрунтованої методики вимірювання релігійності в кількісних емпіричних соціологічних дослідженнях. На основі теоретичного аналізу та вивчення досвіду вимірювання близьких за змістом понять пропонується концептуалізація релігійності, що має результатом складний багатокomпонентний концепт. Для цього концепту запропонована

вимірювальна схема, що включає застосування методу факторного аналізу та побудову адитивних індексів. Для запропонованої схеми проведена емпірична перевірка надійності та валідності на матеріалах соціологічних опитувань, проведених автором на репрезентативних вибірках студентів класичного університету та жителів великого міста.

Ключові слова: вимірювання, концепт, показник, валідність вимірювання, надійність вимірювання, релігійність, обґрунтування вимірювальної моделі.

АННОТАЦИЯ

Сальникова С. А. Обоснование измерения показателей религиозности в количественных социологических исследованиях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.02 – методология и методы социологических исследований. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2011.

Диссертация посвящена разработке обоснованной методики измерения религиозности в количественных эмпирических социологических исследованиях. На основе теоретического анализа и изучения опыта измерения близких по смыслу понятий предлагается концептуализация религиозности, результатом которой является сложный многокомпонентный концепт. Для этого концепта предложена измерительная схема, включающая применение метода факторного анализа и построение адитивных индексов. Для предложенной схемы проведена эмпирическая проверка надежности и валидности на материалах социологических опросов, проведенных автором на репрезентативных выборках студентов классического университета и жителей большого города.

Ключевые слова: измерение, концепт, показатель, валидность измерения, надежность измерения, религиозность, обоснование измерительной модели.

SUMMARY

Salnikova S. A. The Validity of Religiosity Indices Measurement in the Quantitative Sociological Studies. – Manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate in Sociological sciences; specialty 22.00.02 – Methodology and Methods of Sociological research. – National Taras Shevchenko University of Kyiv. – Kyiv, 2011.

In the given research the result of methodological principles and methodical peculiarities of religiosity measurement in the quantitative sociological studies suggests the development of a certain strategy of religiosity indices measurement and their validity.

We have taken into consideration the main concepts of religiosity measurement and determined that in different concepts the uniting is the position concerning the dimension of the notion under research that has obtained the empirical evidence. Taking into account the diversity of approaches and a number of debatable issues we have established which approach – generalizing or detailing (or specific) – should be used in the religiosity studies. In the focus of the required approach we consider the problem of the concept choice, the formation of the samples and the agreement of different techniques and analyses. We also sum up that the problem of approach choice is explained by the aims and level of the analysis and is solved only in terms of wider issues which we use in our research.

In the foreshortened view of the research strategy of the given thesis is the specific approach to the religion studies which envisage the formation of religiosity model in multidimensional with further integration of the indicators into additive indices – the indices of religiosity. In our work we have theoretically and empirically interpreted the notion ‘religiosity’, and singled out its main components; we have also established that between the structural scheme of the religiosity theoretical model and the structural scheme of the factor analysis there is a certain analogy that allows to use the given analysis as (1) a means of theoretical model verification and (2) as an instrument of its creation. The theoretical model is characterized by a two-level scheme of relation between the notion ‘religiosity’ and its components, that does not contradict multidimensional the notion under research, represented in various conceptual approaches. The specification of the given approach lies in the triple use of the factor analysis techniques; the one-factor solution is realised twice: first up to the system of indicators that represent the constituent part of the component, for the purpose of detecting those indicators that form one coordinated dimension of a certain component, then – to the constituent parts of components, made up in the form of additive indices for the purpose of corroboration that they also represent one dimension, one notion, that is – religiosity, for the third time the many-factor solution towards indicators is being realised. They have been detected at the stage of the first factor analysis realization for the purpose of establishing relations between them and every constituent part of religiosity.

The validity of the measurement model is provided by testing the validity in three directions, that is, content, criterion-oriented and construct validities have been under control. We have checked the reliability of the data twice using the retesting technique.

It has been proved that multi-level model of religiosity measurement is reliable and valid; the advantage of its use in the quantitative sociological studies lies in the possibility of making the additive indices that show the level of religiosity proved with the help of factor, regression and reliability analyses.

Key words: measurement, concept, indices, validity of measurement, reliability of measurement, religiosity, validity of the measurement model.

Відповідальний за випуск –
кандидат фізико-математичних наук, доцент Горбачик А. П.

Підписано до друку 22.12.2010. формат $60 \times 90^{1/16}$.
Обсяг 0,9 обл.-вид. арк., 0,9 ум. друк. арк. Тираж 100 прим. Гарнітура Times.
Друк – Волинський національний університет ім. Лесі Українки.
43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13. Зам. 60/12.